

СИНТАКСИС НАРОДНОГО МОВЛЕННЯ В ДІАЛЕКТНОМУ СЛОВНИКУ: КРАЄЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті розглядається використання діалектного словника І.В.Сабадоша «Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району» (Ужгород, 2008) у вивченні синтаксичних особливостей марамороських говірок закарпатського говору південно-західного наріччя української мови. Проаналізовані складні синтаксичні конструкції з різними видами синтаксичного зв'язку, полісемія та омонімія сполучників сурядності та підрядності.

Автор звертає увагу на краєзнавчий аспект і можливості використання записаних текстів народного мовлення у вивченні історії Закарпаття, етнографії, у лінгвістичному туризмі.

Ключові слова: діалектний словник, складні синтаксичні конструкції, сурядність, підрядність, сполучники, сполучні слова, синонімія, полісемія та омонімія засобів зв'язку.

На Всеукраїнській ареалогічній конференції в Ужгородському національному університеті, що відбулася в жовтні 2016 року, Григорій Аркушин висловився щодо відбиття синтаксичних особливостей говірок у діалектних словниках. Він, зокрема, сказав: «Так уже сталося, що вивчення говіркового синтаксису стоїть на нижчій сходинці серед усіх мовних рівнів...» [1, с. 7]. Серед наведених ученим прикладів, до речі, і II-ий том АУМ, в якому синтаксис представлений лише на 5 відсотках карт. Та ж сама картина в монографіях чи в повних описах говірок, де фонетика, лексика й морфологія відображені докладно, а синтаксис говірок характеризується як спільний із синтаксисом літературної мови, хоча й має певні відмінності. Аналізуючи найбільш відомі українські діалектні словники, дослідник підкреслює, що простудіювати діалектний синтаксис можна на підставі ілюстрацій до словникових статей, однак вони подані нерівномірно. Найчастіше їх мало, пояснення реалій в них зашироке, вони містять незакінчені висловлювання, інверсовані структури, мають повтори, слова-паразити, своєрідну передачу чужого мовлення тощо [1].

Фактично, вчений підтвердив думки, висловлені стосовно особливостей діалектного синтаксису відомим українським дослідником, колишнім завідувачем кафедри української мови Ужгородського університету (1950-1962 рр.) С.П.Бевзенком у його відомій праці «Українська діалектологія» (1980) [2, с.151 – 177]. Зауважимо, що С.П.Бевзенко був організатором й активним учасником систематичного вивчення закарпатського діалекту в синхронії та діахронії [5, с. 42], а його підручник з української діалектології залишається на сьогодні надзвичайно важливим джерелом матеріалу. Учений писав: «Українська діалектна мова в синтаксисі має чимало відмінностей від літературної мови, зокрема від її писемної форми, що впливає із самої природи діалектної мови як винятково усної форми мовлення, хоч останнім зумовлюється також ряд спільних ознак

її синтаксису з синтаксисом усного літературного мовлення [2, с. 151].

Висловлена Г.Л.Аркушиним думка стосується не тільки діалектних словників, вона відображає загальний стан вивчення особливостей діалектного синтаксису. Якщо розглянути найвідоміші праці, присвячені українській діалектології, то знайдемо дуже небагато матеріалу стосовно синтаксичних рис певних говорів чи говірок. Вважаємо, що говорам Закарпаття пощастило чи не найбільше, оскільки фонетика, лексика, морфологія, топонімія, фразеологія, антропонімія говорів нашого краю описані детально у відомих працях Й.О.Дзензелівського, М.А.Грицака, К.Й.Галаса, В.І.Лавера, П.П.Чучки, І.В.Сабадоша, у дослідженнях їхніх учнів, молодшого покоління кафедри української мови УжНУ, — О.Ф.Миголинець, О.Д.Пискач, Е.Д.Гоци, О.В.Харківської. Що ж до синтаксичних особливостей південнокарпатських говорів, зокрема синтаксичних функцій відмінків у безприйменникових та прийменникових конструкціях, то їх блискуче описав професор В.І.Добош у другій половині ХХ століття [4]. Однак на сьогодні ще немає повного опису синтаксичної структури говорів Закарпаття. Справа ця нелегка, як і все, що пов'язане з польовим збором діалектного мовлення, узагальненням фактичного матеріалу, а головне — з пошуком мотивацій для науки під час кризи українського суспільства в умовах війни. Разом з тим такі пошуки можуть дати цікавий лінгвістичний матеріал для краєзнавчих досліджень, оскільки пов'язані з народним мовленням представників старшого покоління, яке розпочало своє життя не за радянської влади, пам'ятає минулі часи, мовні і політичні режими різних держав, звичаї, народні ремесла, військові події тощо. Адже Закарпаття не випадково називали «землею без імені», а її жителів — «народом нізвідки» [3, с. 13], народне ж мовлення жителів краю сьогоднішні політикани намагаються назвати «русинським» у значенні «неукраїнським», незважаючи на глибоке наукове обґрунтування українськості народного

мовлення закарпатців у відомих працях представників закарпатської діалектної школи на чолі з Й.О.Дзензелівським.

У цьому відношенні важливим джерелом виступають ілюстративні матеріали до діалектних словників, записи діалектного мовлення, які містять не тільки інформацію про фонетичну, морфологічну та лексичну будову певних говірок чи говірки навіть одного села, але й про особливості синтаксичної будови народного мовлення. У цілому ж такі записи є й важливим краєзнавчим матеріалом, який можна з успіхом використовувати в освітній діяльності, у вивченні історії Закарпаття, етнографії, лінгвістичному туризмі тощо.

Мета нашої доповіді: з'ясувати синтаксичні особливості складних речень у мараморських говірках, оскільки ці риси спеціально не досліджувались. **Об'єктом** вивчення ми обрали записи діалектного розмовного мовлення як ілюстративний матеріал до «Словника закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району» Івана Сабадоша (2008 р.), а також тексти діалектного мовлення, записані автором словника у селі Сокирниця й опубліковані в цій же праці [6, с.430-476]. Залучено також тексти мараморських говірок, подані в збірнику «Українські закарпатські говірки. Тексти», упорядковані О.Ф.Мигoliniцею та О.Д.Пискачем (2004 р.) [8].

Словник І.В.Сабадоша диференційний, тобто тут вміщені слова, що охоплюють лише відмінну від літературної лексики сферу. Це важлива праця, реєстр якої налічує понад 15,9 тисяч слів, не враховуючи переважної більшості фонетичних варіантів. Для порівняння: «Словник буковинських говірок», виданий у Чернівцях у 2005 році, містить 11 тисяч 816 діалектних слів, він також не враховує фонетичних варіантів; праця була укладена великим колективом науковців і студентів філологічного факультету Чернівецького університету, які зібрали записи говіркового мовлення з 227 населених пунктів Чернівецької області [7]. Таким чином, можна стверджувати, що Словник закарпатської говірки села Сокирниця на Хустщині І.В.Сабадоша справді потужний, ілюстративний матеріал добирався автором ретельно, серед фактів — багато складних речень, що дозволяє робити цікаві спостереження над синтаксисом народного мовлення.

І.В.Сабадош пише: «У теоретичному плані словник однієї говірки треба розглядати не як демонстрацію лексики саме певного населеного пункту, а як здійснення можливості на прикладі однієї говірки показати діалектну лексику, типову для певної діалектної зони, іншими словами, об'єктом такого словника повинна стати говірка, що знаходиться не в смугі перехідних говірок, а в діалектному ядрі» [6, с. 5].

Обрана вченим говірка в основному відповідає таким вимогам. За класифікацією Й.О.Дзензелівського, вона належить до мараморських

говірок середньозакарпатського, чи закарпатського говору південно-західного наріччя української мови і розташована між р.Шопуркою на сході і р.Рікою на заході [2, с. 227]. До закарпатського говору належать ще боржавські, ужанські та верховинські говірки. До речі, С.П.Бевзенко, характеризуючи карпатську групу говорів, детально зупиняється на їхніх фонетичних і морфологічних ознаках [2, с. 223-230], а от щодо синтаксичних рис цих говорів мови не веде. Його зауваження стосуються лише синтаксичних ознак південно-східних діалектів [2, с. 233], та й викладені в одному абзаці.

Що ж до особливостей українського діалектного синтаксису, то С.П.Бевзенко коротко розглядав окремі особливості синтаксису, що спостерігаються в усіх діалектах і характеризують українську діалектну мову на всіх ареалах її поширення, а саме: діалектні відмінності в словосполученні; відмінності в структурі простого речення; відмінності в структурі складного речення [2, с. 155-177].

Найбільше уваги вчений приділив рисам діалектних відмінностей у словосполученні. Характеризуючи складне речення, дослідник писав тільки про особливості деяких сполучникових конструкцій, залишаючи безсполучникові речення поза увагою. Його висновок такий: «Безсумнівною уже можна вважати, що своїми особливостями синтаксису найчіткіше виділяються серед інших південно-західні діалекти, які мають чимало своєрідного як в організації словосполучень, так і в організації речень. Ці діалекти своїми синтаксичними ознаками, як і граматичною будовою загалом, відчутно протиставляються, з одного боку, південно-східним, а з другого — поліським діалектам, хоч, що правда, одна з груп поліських діалектів (волинсько-поліські говірки) синтаксичними ознаками зближується, як і в морфології, з південно-західними діалектами, утворюючи разом з ними ряд суцільних ареалів» [2, с. 176-177].

Що ж змінилося на сьогодні? На жаль, змін небагато. Власне, актуальність подібних пошуків підтверджується і Словником І.В.Сабадоша, в якому автор широко коментує фонетичні та морфологічні риси говірки села Сокирниця, а от синтаксичних особливостей називає всього три, з яких дві стосуються все ж таки морфології. Перелічимо їх усі: «1) уживання в ролі присвійних займенників форм дав. відмінка особових займенників: *тот х'л'опиц' брат їуй, о'та жо'на ми 'вуйна, у'били му 'сына, о'то вам о'тиц'*; 2) використання інфінітива у функції неузгодженого означення: *нас'ул'і ма'чати, 'р'іна 'сербати, ко'шарка 'с'іно но'сати*; 3) широке вживання молодшими пошанної дієслівної форми 3 ос. мн. стосовно старших: *'мамка ('н'ан'ко, 'бапка, 'д'ідико, 'вуйна) ка'зали (про'сили, пуш'ли)* [6, с.6]. Як бачимо, перша і третя риси не оформлені до кінця як синтаксичні особливості.

Доповнимо ці матеріали нашими спостереженнями над Словником. Складне речення широко

представлене в ілюстраціях і охоплює значне коло сполучникових і безсполучникових конструкцій з сурядним, підрядним і недиференційованим синтаксичним зв'язком, що виражають різноманітні семантико-синтаксичні відношення. Наприклад, **складносурядні** речення: зі сполучником **а**, що виражає **зіставні** відношення: *Не" 'бабрайс'а с тым часуник'ом, а йд'ім гет* (с. 19); зі сполучниками **а, ай, айбо**, що виражають різні відтінки **протиставних** відношень: *О'та жо'на иче мо'ло'да, а вно'зируйе 'доста 'бавл'овато* (с.18); *'Хочу ап'чихнути, ай не" 'можу* (с. 18); *К'ликали н'а 'мамка, 'айбо йа не" пуш'ла* (с. 17); зі сполучником **та** у значенні **і**, що виражає значення **часової послідовності**: *Т'реба ми 'ал:аш учи'нити, та бу'ду вако'вати 'хыжу* (с. 17).

Серед **складнопідрядних** речень: з підрядним сполучником **куй**, що виражає відношення **умови** і дорівнює літературному **якщо, коли**: *Гур'ке 'моє бавлин'е с т'ов д'ітин'ов, куй 'в'ічно ре'ве; 'Мушу 'бавити чу'жі 'д'іти, куй с'в'ойых не" 'майу* (с.19); *Бе'ри, куй ти да'йут, т'ічи, куй т'а б'йут* (с. 155); зі сполучником **бо**, що виражає, як і в літературній мові, відношення **причини**: *О'та жо'на вто с'коро не" з'робит, бо вна бав'рачка; Не" 'бабрай е'лектрику, бо в'бие т'а* (с. 19); зі сполучником **ги(гі)**, що виражає відношення **способу дії** і дорівнює літературному **як**: *Ро'би ан'с'ак, ги ти 'кажу* (с. 18); *Так му 'добре, ги 'г'ол'ому в 'тир'н'у* (с. 47) — або ж відношення **міри і ступеня**: *Та'ка 'файна 'д'івка, ги ба'б'овка* (с. 18); цей сполучник може також вживатися у значенні літературного **ніж, аніж**; зі сполучником **гибы [ги(і)'бы]** у значенні **ніби, (не)мовби, (не)наче**: *Так го'ды пруйш'ли, ги'бы п'рутом мах'нув* (с. 47); зі сполучниками **хуть, хоча**, що виражають **допустові** відношення: *А'чий 'завтра не" бу'де дошч, хут' т'реба бы дуж'зу* (с.18); *Йа 'зачел:а иче во'ды, хо'т'а у від'р'і иче 'было* (с. 404).

Сполучникам властиві **синонімічні** відношення, наприклад: **вадь, авадь, ци** у значенні літературних **або, чи**: *Вад' пан, вад' про'нав* (пор. угор. vagy т.с. (с. 33); сполучник **аж (аш)** за значенням дорівнює сполучнику **що** або **якщо**, тобто він може виражати і **полісемічні** відношення, які можуть переростати в **омонімічні**: *Так бым и'рала, аж н'а 'серце бо'лит; П'рийдю, аж бу'ду 'годен* (с. 17). Так, наприклад, сполучник **ги** вживається у значеннях **як та ніж, аніж**; сполучник **хотя** вживається не тільки зі значенням допустовості, але і в значенні сурядного сполучника **але**; крім того, засобам зв'язку властива й міжчастиномовна омонімія, наприклад, слово **ци** може виступати питальною часткою у питальних реченнях і розділовим сполучником сурядності, дорівнюючи **а'вадь**.

Зауважимо, що в складнопідрядних реченнях вживаються і сполучні слова, які у підрядних компонентах виконують, крім з'єднувальної функції, роль певного члена речення. Так, у реченнях зі сполучним словом **щчо** цей відносний займенник

може виконувати функцію підмета: *Но вто вден бав'рак, ичо так 'мало з'робив за ц'і'льий дин'* (с. 18) або ж прямого додатка: *Ты ба'гыме, н'іч не" 'видиш, ичо ти 'перед о'чима* (с. 19).

Безсполучникові конструкції, які властиві усному мовленню, в основному досить чітко поділяються на складні речення з сурядним і підрядним зв'язком предикативних частин, тобто на речення з однотипними чи різнотипними частинами, наприклад: *Та вто амири'кантош, 'добре с'а 'майе* (с. 17) — при перелічувальній інтонації тут єднальні відношення одночасності; *Та'ке ймн'а в нас 'было май 'давно, ти'пирка не" 'йе* (с. 17); *Ты не" чулу'вік, ты ба'г'овл'аник!* (с.19) — відношення протиставні, тобто це конструкції з однотипними частинами. У реченнях з різнотипними частинами *Наш 'д'ідо з'бры'тив 'вуста, а'чин' с'а 'хоче же'нити* (с. 121); *О'та 'д'івка з'вітрена, уд 'ниий мош хут'-ишо че'кати* (с. 122) відношення причинно-наслідкові, тобто в першій предикативній частині висловлюється причина, а в другій — очікуваний наслідок, а в реченні *Ли'шис'а 'д'іти: о'то в них та'ка 'бавка* (с. 19) виражаються причинові відношення. Тут цікавим є вираження в першій предикативній частині прямого додатка із значенням особи **'д'іти** у формі знахідного відмінка при постфіксальному, однак перехідному дієслові.

Проте є конструкції, в яких вид синтаксичного зв'язку встановити досить важко, тобто такі складні речення можна трактувати як речення з сурядним, так і підрядним зв'язком предикативних частин, тому їх, очевидно, слід відносити до конструкцій з недиференційованим синтаксичним зв'язком, наприклад: *Бай'луй, х'лопче, 'може, ич'бс' 'уйде в т'а* (с. 19) [угор. baylodik 'байлова-ти' т.с. 'пробувати, намагатися']. Можна підставити у такі речення як сполучник **і**, так і складений сполучник **так що**.

Таким чином, уважний спостерігач і шанувальник народних говірок знайде багато цікавих рис у народному мовленні жителів Закарпаття — не тільки виразних архаїчних фонетичних, лексичних чи морфологічних явищ, які свідчать про генезу давніх українських мовних рис на території краю, який протягом тривалого часу був штучно відділений від українських земель, але й синтаксичних особливостей, які так само повинні ретельно досліджуватись. Важливими тут є не тільки ілюстрації до словникових статей діалектного словника, але й записи діалектного мовлення, з яких можна довідатися про життя закарпатців, їхнє минуле, воєнні та післявоєнні роки, побут, звичаї, свята, працю й сподівання. Назвемо тільки деякі заголовки записів діалектних текстів у Словнику закарпатської говірки села Сокирниця на Хустщині: *Про сплавання лісу плотами; Про дитинство; Як сушили сіно; Про обробіток землі; Приготування сиру; Розповідь про воєнне лихоліття; Про Великдень; Як пекли паску* тощо, — усього близько 60 текстів на 430-476 сторінках, які, без перебільшен-

ня, можна назвати своєрідною енциклопедією народного життя закарпатців.

Не менш важливими джерелами вивчення народного мовлення, його синтаксичних особливостей виступають також тексти «Українських закарпатських говірок» (2004), упорядковані О.Ф.Миголинець та О.Д.Пискач, у яких марамороські говірки представлені на 22 сторінках [8, с. 147-169]. Це трохи менше наведених текстів ужанських, боржавських чи верховинських говірок. У цих записах є легенди про село Ізу, про Пинтю, про назву села Сокирниця, про Довбуша, уривки з весільних обрядів, народні казки, про Різдвяні свята [8, с. 147-169]. Фактично, це зразки надфразних єдностей або складних синтаксичних цілих, які мають свої теми, ідеї, актуальне членування і певні особливості синтаксичної побудови,

зокрема, збереження форм перфекта у присудках чи предикатах минулого часу, наявність енклітиків у препозиції чи постпозиції до дієслова-предиката, вживання односкладних, зокрема неозначено-особових речень, неповних речень тощо.

Українська національна належність, окрім багатьох важливих факторів, передбачає також єдність і взаємодію народного мовлення і сучасної української літературної мови на всіх мовних рівнях, тому діалектні словники, у тому числі словники говірки одного села, як бачимо, є надзвичайно потужним джерелом вивчення не тільки специфіки народного мовлення, але й його історичного коріння, контактів між говірками й наріччями сусідніх мов, лексико-семантичних груп, загалом етнографії та історії українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аркушин Григорій. Відбиття синтаксичних особливостей говірок у діалектних словниках / Г.Л. Аркушин. // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства (Збірник наукових праць). — Випуск 21: Ареалогія й ономастика /відп. ред. І.В.Сабадош. — Ужгород, 2016. — 280 с. — С. 7-10.
2. Бевзенко С.П. Українська діалектологія / С.П.Бевзенко. — К.: Вища школа, 1980. — 246 с.
3. Белей Любомир. «Русинський» сепаратизм: націєтворення *in vitro* / Л.О.Белей. — К.: Темпора, 2017. — 392 с.
4. Вовченко Г. Наукова спадщина професора В.І.Добоша: матеріали до бібліографічного покажчика. / Галина Вовченко // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства (Збірник наукових праць). — Вип.8: Збірник пам'яті професора Василя Добоша. — Ужгород, 2005. — 480 с. — С.9-16.
5. Німчук В.В. Бевзенко Степан Пилипович // Українська мова: Енциклопедія. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2000.— 752 с.
6. Сабадош І.В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району / І.В.Сабадош. — Ужгород: Ліра, 2008. — 480 с.
7. Словник буковинських говірок /за заг. ред. Н.В.Гуйванюк. — Чернівці: Рута, 2005. — 688 с.
8. Українські закарпатські говірки: Тексти / Упор. та передм. О.Ф.Миголинець, О.Д.Пискач. — Ужгород: Ліра, 2004. — 400 с.

Halyna Vovchenko

Syntax of folk speech in the dialectal dictionary: regional ethnography aspect

Summary. The article deals with the use of the dialectal dictionary by I.V. Sabadosh “The dictionary of the Transcarpathian patois of the village of Sokyrnytsya Chust region”(Uzhhorod, 2008) while studying syntactical peculiarities of the Maramorosh Transcarpathian patois of the south-western dialect of the Ukrainian language. Complex syntactical constructions with different kinds of syntactic bonds, polysemy and homonymy of coordinating and subordinating conjunctions have been analyzed in the article.

The author pays attention to the regional ethnography aspect and the opportunities to use the recorded texts while studying the history of Transcarpathia, its ethnography and in linguistic tourism.

Key words: dialectal dictionary, complex syntactical constructions, coordination, subordination, conjunctions, syntactic words, synonymy, polysemy and homonymy of connection means.

Одержано 18.03.2018 р.